

PALEO- AKTUEEL

7

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1996, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving aan de Minnemastraat, Leeuwarden

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

7

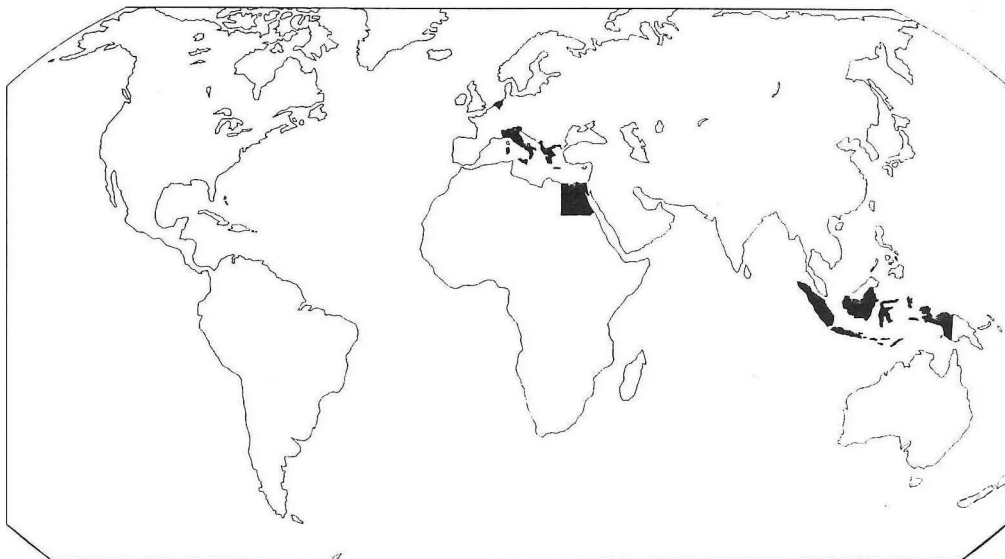
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

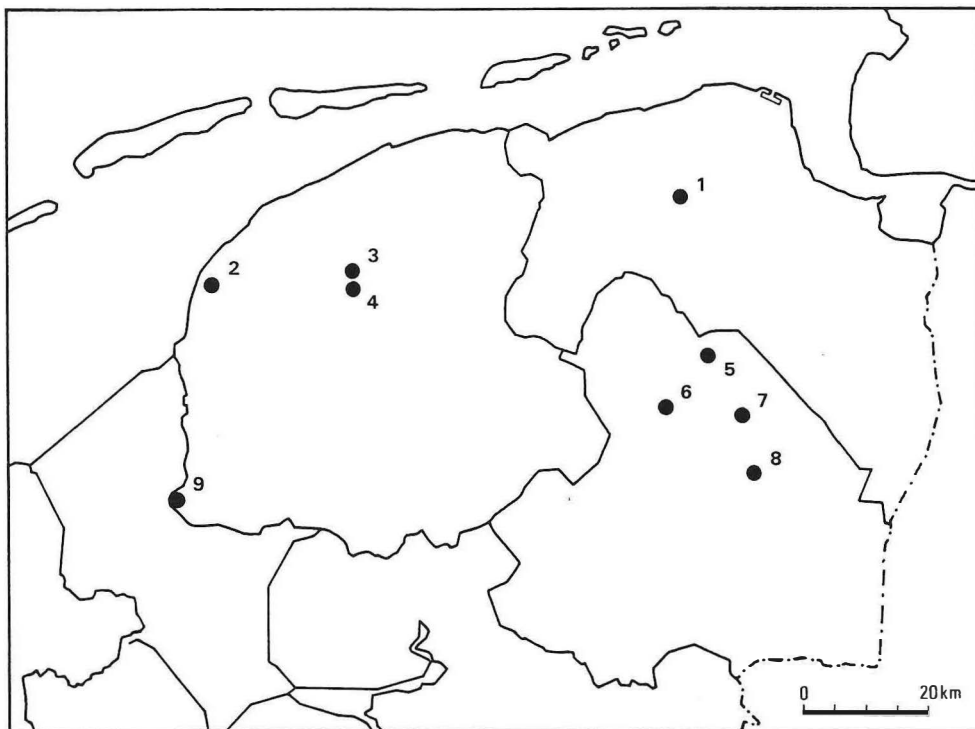
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1996

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Bedum; 2. Wijnaldum; 3. Leeuwarden; 4. Goutum; 5. Schipborg; 6. Peelo; 7. Gieten; 8. Borger; 9. Stavoren.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT Vuistbijlen: raadselachtige werktuigen uit de Oude Steentijd	9
M.J.L.Th. NIEKUS Het middenpaleolithische vondstcomplex van Nieuwegein (Utr.)	14
D. STAPERT Een veldarcheoloog te fiets: Jan Klaas Boschker (1935-1995)	18
D. STAPERT & G. BOEKSCHOTEN ‘The answer is blowing in the wind’: naar dynamische modellen van steentijdnederzettingen	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT Compacte vuursteenconcentraties: werd er iets gemaakt of iets weggegooid?	25
J.M. PASVEER & G.J. BARTSTRA Naalden in de hooiberg. Verslag van een opgraving in Kria, de Vogelkop, Irian Jaya, Indonesië	30
R. BAKKER Op weg naar een nieuwe visie op de <i>landnam</i> ?	34
J. SCHONEVELD Een transhumance in Egypte	40
O.H. HARSEMA De bronstijd als spiegel voor modern Europa: gezochte vergelijking of gouden greep?	43
P.B. KOOI Nederzettingssporen uit bronstijd en ijzertijd op de Daalkampen te Borger (Dr.)	49
M.C. GALESTIN & M. KLEIBRINK Wijgeschenken voor de godin	52
O.H. HARSEMA Het dwarshuis, een eigen Noordwesteuropees bouwprincipe, en zijn betekenis	57
Y. DIJKSTRA, R. REINDERS, V. RONDRI & S.J. TUINSTR De zuidoostpoort van Hellenistisch Halos	62

A. BAKKER & R. REINDERS	
Tetradrachmen en tetrobolen; een muntvondst in Nieuw Halos	66
W. PRUMMEL	
Van beesten, bikkels en weekdieren: zes huizen in Hellenistisch Halos (Griekenland)	70
P. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (2): de Albano survey	74
J.M. BOS & A. JAGER	
Een terpzool in Goutum-Noord (Fr.): weer raak	79
D.A. GERRETS, A. HEIDINGA & J. DE KONING	
Over oude en nieuwe Friezen. De komst van migranten naar de terp Tjitsma bij Wijnaldum (Fr.)	82
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Middeleeuwse fibulae: Wijnaldum in Fries perspectief	86
P.B. KOOI	
Bedum (Gr.), wierde, veenterp, dijkdorp?	88
P.B. KOOI	
Huisinge, een erf in het middeleeuwse Peelo (Dr.)	91
J.M. BOS, Y. DIJKSTRA & J.P. DE ROEVER	
Minnemastraat, Leeuwarden (Fr.): de stadsterp Nijehove-Zuid	94
O.H. HARSEMA	
Het raadsel van de grote gaten van Schipborg (Dr.) na 75 jaar opgelost?	98
A. UFKES	
Archeologie en cultuurhistorie van de essen in de provincie Drenthe	103
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Vooronderzoek naar het blokhuis van Stavoren (Fr.)	106
J.T. ZEILER	
Een kalkoense hen en ander gevogelte uit Den Haag	110
H. BUITENHUIS & A.F.L. VAN HOLK	
Botten aan boord	113

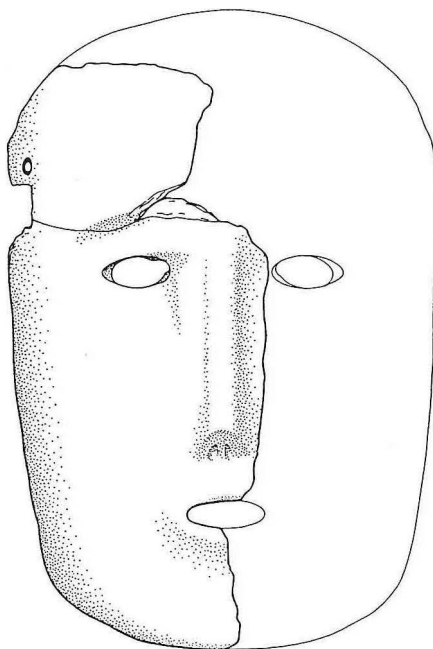
In deze zevende aflevering van *Paleo-aktueel* komen onderzoeksactiviteiten uit 1995 van de Vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen aan bod. Een gedenkwaardig jaar: onderwijs en onderzoek vergden het nodige improvisatietalent; de bibliotheek verdween in containers; kamers en collegeruimten moesten diverse keren worden ontruimd; verhuizers waren steeds druk in de weer. De gebouwen van het voormalige Biologisch-Archaeologisch Instituut aan de Poststraat en de Broerstraat werden grondig verbouwd, om vanaf 1996 aan de Prehistorici en de Mediterraan Archeologen onderdak te bieden.

Het gebouw verloor zijn museumfunctie. Tentoonstellingsruimten werden verbouwd tot werk-kamers. In de tuin vonden 'opgravingen' plaats, samenhangend met de verwijdering van olietanks en vervuilde grond.

In 1996 kan de vakgroep groeien naar eenheid en zijn nieuwe gezicht laten zien. De afbeelding bij dit voorwoord toont het gezichtsmasker uit Middelstum in zijn nieuwe gedaante. Een voorwerp uit mediterrane traditie gevonden in een prehistorische context. Onlangs vond Ernst Taayke tussen de opgeslagen scherven van deze oude BAI-opgraving een bijpassend fragment.

'Een nieuw gezicht'; een goed motto voor 1996.

Reinder Reinders

ROMEINSE KOLONISATIE TEN ZUIDEN VAN ROME (2): DE ALBANO SURVEY

Peter Attema¹

Inleiding

De campagne van september 1995 van het *Pontine Region Project* (PRP) vond plaats in het heuvelachtige ommeland van het antieke *Lanuvium*, het huidige Lanuvio, dat gelegen is op een vruchtbare zuidhelling van de Albaanse bergen, een vulkanisch massief dat een groot deel van de provincie Lazio landschappelijk beheerst (fig. 1).²

Het landschap waarin de survey werd uitgevoerd bestaat uit langgerekte heuvelsystemen, van elkaar gescheiden door vaak diep in de zachte vulkanische steen ingesneden rivierloopjes. Als zodanig verschilt het Albaanse landschap nogal van het landschap van het kalksteenmassief van de Lepijnse bergen waar we in 1994 werkten. Daar zijn de berghellingen steil en kaal en is de overgang tussen bergen en vlakke, het in het verleden drassige Pontijnse gebied, abrupt. Van het surveywerk door ons in het ommeland van de Romeinse kolonie *Setia* verricht, het huidige Sezze, deed ik in *Paleo-aktueel* 6 verslag (Attema, 1995). Daar werd beschreven hoe we een landschap aantroffen dat, getuige onze kartering van de oppervlaktevondsten, door de Romeinen vanaf de 4e eeuw v.Chr. in een snel tempo moet zijn gekoloniseerd, terwijl het in de vroege Keizertijd alweer grotendeels verlaten werd.

Op grond van het type landschap en de historische ontwikkeling van het stadje Lanuvio leefde dit jaar de verwachting dat de survey hier onafgebroken bewoning en gebruik van het platteland zou kunnen documenteren, lopend vanaf de ijzertijd tot in de Romeinse Keizertijd. Deze veronderstelling bleek juist; de survey zal daarvoor inzicht verschaffen in de wijze waarop de Romeinse kolonisatie van het platteland plaatsvond in een reeds ontwikkeld ruraal systeem, dit in tegenstelling tot een kolonisatie *ex novo*, zoals te Sezze. Tevens bood deze survey de moge-

lijkheid een continue aardewerksequentie uit rurale context te verzamelen die de Latijnse protohistorie en de Romeinse perioden beslaat, van belang voor het aardewerkonderzoek van de vakgroep Archeologie in Lazio, waarover we een andere keer zullen berichten.

Historische achtergronden

Het van oorsprong Latijnse *Lanuvium* sloot, zo wil de overlevering, in 493 v.Chr. een verbond met het expanderende Rome, en dat werd gedaan op voet van gelijkheid. In de loop van de 4e eeuw v.Chr. zou het stadje door de Romeinen tot *municipium* zijn verklaard, hetgeen inhoudt dat de Latijnse ingezetenen van *Lanuvium*, hoewel zij een zelfstandige gemeenschap bleven, onderdeel gingen uitmaken van de Romeinse staat.

Heel anders is de historische achtergrond van het stadje Sezze, dat volgens de overlevering door de Romeinen in 382 v.Chr. onder de naam *Setia* werd gesticht in een vijandige omgeving. De Romeinse geschiedschrijver Livius zegt dat de stad in 379 v.Chr. op verzoek van de inwoners van *Setia* werd versterkt met een nieuw contingent kolonisten, dit vanwege de dreiging die uitging van het omwonende volk der Volsken. Anders dan *Setia* – dat dus weliswaar een, zij het omstreden, stichtingsdatum heeft, maar verder in de historische bronnen maar sporadisch wordt genoemd – is het historisch en mythisch verleden van *Lanuvium* zeer rijk. Het stadje zou zijn gesticht door een Griekse dan wel Trojaanse held en wordt steeds genoemd wanneer de Romeinse geschiedschrijvers de in hun ogen belangrijke historische bondgenootschappen en gebeurtenissen beschrijven die uiteindelijk zouden leiden tot het ontstaan van het Romeinse rijk.

Een deel van haar faam ontleende *Lanuvium*

zeker ook aan een heiligdom dat op deze plek aan het einde van de 6e eeuw v.Chr. verrees en dat hoogstwaarschijnlijk werd gebouwd op een al bestaande cultusplek uit de voorgaande periode van de ijzertijd. Lanuvium maakte in de periode van de Romeinse Republiek een grote bloei door getuige het monumentale complex dat er toen voor de plaatselijk vereerde godheid Juno Sospita werd gebouwd. Behalve hier, en in een tweede heiligdom, aan Herakles gewijd, zijn er echter nauwelijks opgravingen uitgevoerd binnen de antieke muren van Lanuvium.

De surveygegevens uit het ommeland zijn derhalve niet alleen van belang voor onze kennis van de plattelandspatronen, maar zeggen indirect ook iets over het hoe en wanneer van de opkomst van de stad als religieus, bestuurlijk en economisch centrum in het Albaanse gebied, en de invloed die de Romeinse kolonisatie daarop had. Voor de Latijnen, het volk dat we als de voorloper van de Romeinen kunnen beschouwen, was het Sezze-gebied perifeer ten opzichte van hun stamgebied, de Albaanse bergen, waar de Latijnse ijzertijdcultuur vanaf de 10e eeuw v.Chr. tot ontplooiing kwam. De veldverkenningen van dit jaar rond Lanuvium vonden dus plaats in het hart van het stamland van de Latijnen.

Het surveygebied

Vanuit de belopen akkers en graslanden behield het surveyteam steeds het zicht op Lanuvium, gelegen op de heuvel van S. Lorenzo op 324 m hoogte. De locatie ervan is gunstig, met in de rug de beboste hellingen van de Albaanse bergen, en voor de stad uit, richting zee, de vruchtbare lagere hellingen. Bij enigszins helder weer is het mogelijk vanuit de stad de Thyrreense zee te zien, en als zodanig beheerste het vroeger het glooiende heuvellandschap dat zich naar zee uitstrekt, en waar belangrijke Latijnse ijzertijd-nederzettingen als Satricum, Ardea en andere tot bloei kwamen. In dit gebied stroomt de rivier de Astura, een van de weinige rivieren in de Pontijnse vlakte die in zee uitmondde en zich niet verloren in de moerassige Pontijnse vlakte waar de kolonie *Setia* over uitkeek. In de literatuur wordt bovendien gewezen op het belang van de antieke weg die Lanuvium verbond met de havenstad Antium, het huidige Anzio, dat over de

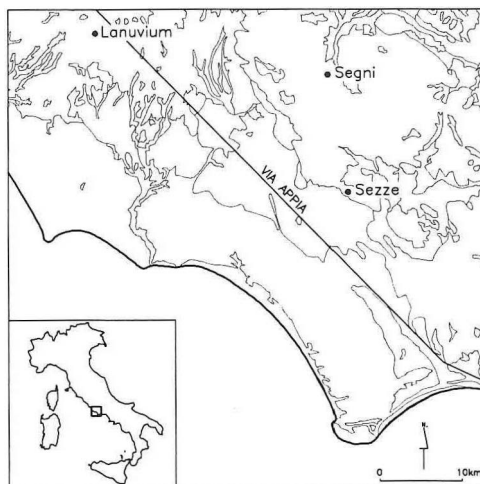

Fig. 1. Ligging van Lanuvium (survey 1995), Sezze (survey 1994) en Segni (survey gepland in het voorjaar 1997).

enige natuurlijk beschutte haven beschikte langs de verder open Latiale kust.

Tegenwoordig is het landschap van de Albaanse bergen dicht bewoond, hetgeen survey rond de stedelijke kernen bemoeilijkt. Het wegennet is er zeer verdund ten behoeve van de ontsluiting van buitenwijken en industrieterreinen. De akkers en wijngaarden die er liggen zijn bescheiden van omvang en hermetisch afgeschermd.

Survey direct rond de steden is derhalve onmogelijk. Op een afstand van zo'n 3 km van Lanuvium is echter een rurale bufferzone bewaard tussen de expanderende stedelijke kernen in het kustgebied en de stadjes in de Albaanse bergen zelf. Hier onderzocht het surveyteam een aantal voor het territorium van Lanuvium representatieve heuvelsystemen. De akkers en wijngaarden werden systematisch belopen in transecten. Daarbij werden individuele oppervlaktevondsten geregistreerd om inzicht te krijgen in de *off-site* archeologie. Sites werden gesampled met behulp van de *stringsquare* methode, hetgeen inhoudt dat uit een aantal vierkanten van 16 m² al het materiaal werd verzameld ter bepaling van de vondstdichtheid, chronologische variatie, en functie van de gelokaliseerde sites. Het aardewerk afkomstig uit de stringsquares, evenals het lithische materiaal uit zowel *off-site* als

sitecontext, werd in het Museo Civico van Albano Laziale door ons bewerkt.³

Een voorbeeld, de heuvel Unica

De survey van de heuvel Unica geeft een goed inzicht hoe er tijdens de survey is gewerkt en hoe surveydata kunnen bijdragen aan onze kennis van kolonisatiepatronen. De heuvel Unica ligt, hemelsbreed gemeten, op 2,5 km afstand van Lanuvio. Aangenomen mag worden dat het gebied tot het territorium van het antieke Lanuvium behoorde. De langgerekte heuvel is aan twee zijden begrensd door rivierloopjes en heeft een geprononceerde top (209 m hoogte). In zuidoostelijke richting neemt de heuvel over een afstand van 1000 m in hoogte af tot 155 m. Aan de andere drie zijden is de heuvel steiler. In totaal werden zo'n 56 transecten gelopen over de lengte van de heuvel. Ondanks het feit dat de heuvel in zijn geheel met stoppels was bedekt en de zichtbaarheid op het oppervlak gering was, werden 10 concentraties gesignaleerd die we met vlaggetjes markeerden. Deze concentra-

ties werden, nadat het gehele veld belopen was, gesampled met behulp van stringsquares en ingemeten op 1:5000 kaarten (fig. 2). In de stringsquares werden dichtheden gemeten van 0,25 tot 4,75 scherven per m². In totaal werden 890 scherven verzameld uit 40 stringsquares. Dit aantal was voldoende om inzicht te krijgen in de chronologie van bewoning en landgebruik. Eruit blijkt dat de heuvel in gebruik werd genomen in de late ijzertijd, ergens in de 8e eeuw v.Chr. getuige een concentratie ijzertijdmateriaal aan de noordoostkant van de heuvel. Daarnaast konden nog een aantal plekken worden aangewezen met 6e- en 5e-eeuws materiaal. De dakpannen in deze materiaalverspreidingen duiden op de aanwezigheid van kleine boerderijen, waarvan een op de top van de heuvel en een op een lager vlak deel. De surveyors hielden op hun transect-formulieren tevens bij hoeveel artefacten er werden gesignaleerd die niet tot een concentratie werden gerekend. Daaruit blijkt dat er, zelfs onder de slechte surveycondities waaronder gewerkt werd, een redelijke 'achtergrondruis' is rond de top van de heuvel van voornamelijk 6e- en 5e-eeuwse scherven. Het belang van de gekar-

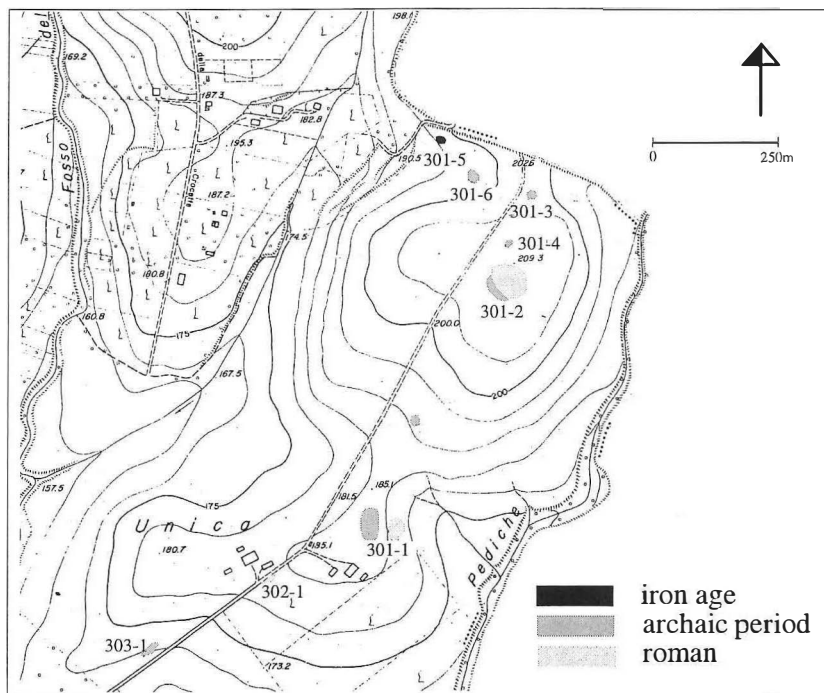

Fig. 2. De survey van de heuvel Unica in de catchment van het antieke Lanuvium.

terde Archaïsche concentraties neemt op grond van deze off-site informatie toe en het bestaan van een kleine Archaïsche nederzetting is niet ondenkbaar.

In de Romeins-Republikeinse periode, tussen de 4e en de late 2e eeuw v.Chr., werd er opnieuw gebouwd op de top van de heuvel. Op grond van de hoge artefactdichtheden van Romeinse scherven over een betrekkelijk klein areaal, zo'n 70×70 m, gaat het om één substantieel gebouw dat vanaf dat moment de heuvel domineert. Er hoorde waarschijnlijk een kleinere constructie bij op het vlakke lagere deel van de heuvel.

Het algemene bewonings- en landgebruikspatroon dat de survey op de heuvel van Unica liet zien, werd door ons ook op andere gedurende deze campagne verkende heuvels ontwaard.

Het model van bewoning en landgebruik

Op basis van de ruwe surveygegevens is het nog niet mogelijk een genuanceerd beeld te geven van bewoning en landgebruik in het onderzochte gebied per landschappelijke eenheid. Wel is het mogelijk voorzichtig een algemene lijn te schetsen in de ontwikkeling ervan. De gegevens laten zien dat een systematische ingebruikname van de lagere zuidelijke hellingen van de Albaanse bergen in de late ijzertijd begon. Uit deze kolonisatiefase ontwikkelde zich in de 6e en 5e eeuw v.Chr. geleidelijk aan een hiërarchische plattelandsstructuur met boerderijen en mogelijk kleine nederzettingen, met Lanuvium als centrale plaats.

Zonder aanwijsbaar hiaat in de continuïteit van bewoning en landgebruik vond in de Romeinse tijd, mogelijk vanaf de latere 4e eeuw v.Chr., een vernieuwing plaats in de plattelandsstructuur. In deze periode verschenen er, dominant gelegen op de toppen van de heuvels, wat grotere stenen gebouwen, zoals we ook zagen op de top van de heuvel van Unica. Vanuit deze boerderijen, met soms de allure van een *villa*, werd het omliggende landschap intensief geëxploiteerd. Dit duurde voort tot in de Keizertijd, waarbij de indruk bestaat dat aan het einde van de Romeinse Republiek opnieuw een schaalvergroting zijn intrede deed, die mogelijk hand in hand ging met een extensievere vorm van land-

gebruik dan voorheen. Het is de periode waarin rijke suburbane *villae* verschijnen in het gebied van de Albaanse bergen.

Vergelijken we nu tot slot de ontwikkelingen in het ommeland van het antieke *Setia* met die te *Lanuvium*, dan wordt duidelijk dat we met twee geheel verschillende vormen van Romeinse kolonisatie te maken hebben. In het eerste geval is er sprake van pionierskolonisatie, waarbij de Romeinen over het landschap een geheel nieuw ruraal exploitatiemodel legden, in het tweede geval gaat het eerder om een romanisering van een bestaande rurale infrastructuur. In de Albaanse bergen veranderde het Latijnse landschap langzaam in een Romeins landschap met in de Keizertijd sterk suburbane trekken.

Summary

September 1995 saw the second survey in the author's research programme 'Roman colonisation south of Rome, a comparative survey of three early romanized landscapes'. This time, the Pontine Region Project investigated the landscape around the ancient city of Lanuvium, present-day Lanuvio, in the Alban Hills near Rome. Unlike the area around ancient Setia, which the 1994 survey showed to have been largely colonized ex novo starting in the 4th c. BC, the landscape around Lanuvio produced evidence of continuity in settlement and land-use from the late Iron Age onwards. With regard to Lanuvio it is probably more apt to speak in terms of the romanization of the landscape than of colonization. This article is a preliminary report on the results.

Noten

1. Verdere deelnemers aan de campagne te Albano Laziale waren Berndt-Jan Haagsma, Evelyn Drost, Marion Zijlema, Olaf Satijn (Archeologie, RU Groningen); Cees Koot, Dieke Wesselingh (Archeologisch Centrum, RU Leiden); Catharina Boullart (Archeologie RU Gent); Caroline Zuidema en Erik Seiverling. Heel erg bedankt, allemaal!
2. Het onderzoek 'Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome, een vergelijkende survey van drie vroeg-romaniseerde landschappen' wordt uitgevoerd door het Pontine Region Project o.l.v. de auteur.

Het projekt wordt gesubsidieerd door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen (KNAW) gedurende de periode 1994-1997. In het voorjaar van 1997 zal de derde en laatste veldwerkcampagne van dit onderzoeksprogramma plaatsvinden.

3. Met dank aan Dr. G. Chiarucci, directeur van het Museo Civico van Albano Laziale, en de Comune van Albano Laziale die ons een werkplek en onderdak aanboden.

Literatuur

Attema, P.A.J., 1993. *An archaeological survey in the Pontine Region, a contribution to the early settlement history of South Lazio, 900-100 BC*. Groningen.

Attema, P.A.J., 1995. Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome; de Sezze survey, Italië. *Paleo-aktueel* 6, pp. 67-70.